

begrip

moslims

christenen

No. 68 jan./febr.1984
abt. per jaar f. 16,-
Losse nrs. f.4,- incl.p.
Giro 4300211 t.n.v.
Cura Migratorum-Begrip

LUTHER EN DE WORTELS
VAN HET
ANTI-ISLAMISME

"BEGRIP"
Luybenstraat 17
5211 BR Den Bosch
Tel.: 073 - 145159

TER INLEIDING

Sommige grote denkers in de Europese geschiedenis hebben zich ook over de islam uitgelaten. Te denken valt aan Anselmus van Canterbury, Thomas van Aquino, Erasmus, Luther, Hugo de Groot, Goethe, enz.

Ter gelegenheid van de viering van de 500ste geboortedag van Maarten Luther, 10 november 1983, zijn vele boeken en artikelen verschenen. Het museum "Het Catharijneconvent" te Utrecht wijdde een tentoonstelling aan Luther en de Lage Landen.

De redactie van BEGRIP heeft gemeend een nummer te moeten uitgeven over Luther en de wortels van het anti-islamisme.

De titel is een variant op H.A.Oberman's Wortels van het antisemitisme, Kampen, 1983, 168 blz. Er is duidelijk sprake van een analogie tussen beide verschijnselen: antisemitisme en anti-islamisme.

We komen in deze bijdrage in aanraking met een voor velen onbekende kant van Luther.

Namens de redactie,

J.Slomp.

LUTHER EN DE WORTELS VAN HET ANTI-ISLAMISME.

DE VAL VAN CONSTANTINOPEL.

Luther werd dertig jaar na de val van Constantinopel geboren. Sedert 11 mei 330 had de stad de naam van Constantijn de Grote, de eerste christelijke keizer, gedragen. Eerst werd ze nog Roma Secunda, het tweede Rome, later Roma Nova, het nieuwe Rome, genoemd. Dat nieuwe sloeg vooral op het christelijke karakter van de stad. Alle keizers die hier zouden resideren, zouden kerk en christendom verdedigen. De keizers van het oude Rome hadden de Kerk vervolgd, maar in de bouw van de Hagia Sophia onder Constantijn II en vooral Justinianus kreeg de stad een kerk, die eeuwenlang een religieus symbool voor het christendom is geweest. Pas later na de val van Constantinopel werd de Aya Sophia geëvenaard door de bouw van de St. Pieter te Rome. Het tweede (381) en het vijfde oekumenisch concilie (553) vonden in Constantinopel plaats. Andere concilies, b.v. dat van Nicea, Chalcedon, vonden plaats onder de rook van de stad. Constantinopel, ook wel met de oudere naam Byzantium genoemd, bleef een zeer belangrijk, theologisch centrum. Ook cultureel werd Byzantium een begrip.

Eeuwenlang had het Byzantijnse rijk de grenzen van Europa verdedigd tegen de oprukkende islam. Eerst waren de syrische, egyptische en noord-afrikaanse provincies verloren gegaan. Zeven maal hadden arabische legers geprobeerd de stad in te nemen maar zonder succes. De val van Constantinopel op 29 mei 1453 was slechts een datum in een onafwendbaar proces van verbroekeling en aftakeling van het eens zo machtige Byzantijnse rijk. Reeds voor de fatale datum waren grote gebieden van de Balkan in Ottomaanse handen gevallen. Na die datum zou de patriarch van de orthodoxie aanvankelijk een leidende rol krijgen over de christenen in het hele Ottomaanse rijk. Door de eeuwen heen zou die rol echter steeds minder belangrijk worden en inéenschrompelen tot een restant van vergane glorie. De val van Constantinopel, hoe voorspelbaar ook, maakte op het Europa van die dagen een onuitwisbare, diepe indruk.

Na 1453 werden steeds grotere gebieden veroverd op de Balkan. In de meeste van die gebieden treft men nu nog moslim-minderheden aan, zoals Albanië, Joegoslavië, Roemenië, Bulgarije, Griekenland en Cyprus.

Sultan Mehmet II (1451-1481), die Constantinopel innam, zou voortaan de overaar, Fatih, worden genoemd.

Constantinopel werd de nieuwe hoofdstad van het Ottomaanse rijk. Daarmee werd dit rijk ook - en vooral voor Europa - een politieke macht waarmee moest worden gerekend. Tot het tweede beleg van Wenen in 1683, toen de poolse rui-

ters onder leiding van hun koning Jan Sobieski de stad ontzetten, bleef de Balkan onbetwist in Turkse handen. De veroveraars van Constantinopel noemden de stad voortaan Istanbul. Deze naam gebruikten ze al jaren. Ze wordt wel eens afgeleid van islam-bul - waar de islam floreert - maar het staat wel vast dat het woord istanbul een Turkse verbastering is van de griekse woorden: eis ten polin : naar de stad. De p werd een b. Dat gebeurt met name in het arabisch dat geen p kent. Ter verduidelijking kan men denken aan de uitdrukking stad, die in Groningen en omgeving altijd betekent: de hoofdstad van de provincie.

De Turkse veroveraars lieten de stad verfraaien door prachtige bouwwerken, moskeeën, paleizen, koranscholen, bibliotheken en Turkse baden.

Ook christelijke en joodse geleerden en handelslieden werden aangemoedigd zich in de stad te vestigen. De stad was vervallen en had maar weinig inwoners meer ten tijde van de Ottomaanse verovering. Schrijvers als Machiavelli (De Vorst) stelden de staatsmanskunst van de Ottomaanse sultan hun tijdgenoten ten voorbeeld.

Na de verovering van de arabische landen door Suleiman I (1512-1520) voerden de sultans van Istanbul de titel kalief. Deze titel hadden de belangrijkste leiders van de moslim gemeenschap sedert de dood van de Profeet Mohammed gevoerd. Sedert 1517 vonden de sultans van Istanbul zichzelf belangrijk genoeg om de titel kalief voor zich zelf op te eisen, ook al klopte dat niet precies met de oude sunnitische opvatting dat de kalief uit de stam Quraish moest zijn.

In hetzelfde jaar dateren we meestal het begin van de kerkhervorming. Immers op 31 oktober 1517 bevestigde Luther zijn beroemde 95 stellingen op de slotkapel te Wittenberg. Met die daad werd Wittenberg van een onbelangrijk stadje een van de religieuze en intellectuele centra van het toenmalig Europa.

LUTHER'S EERSTE UITLATINGEN OVER DE ISLAM.

Luther dankt zijn grote bekendheid aan zijn werk als kerkhervormer. Van blijvende betekenis is Luther's herontdekking van het hart van de paulinische verkondiging, de rechtvaardiging van de goddeloze door het geloof alleen. Bij de viering van de 450ste verjaardag van de kerkhervorming in 1967 heeft de bekende rooms-katholieke theoloog Hans Küng dit feit nog eens extra onderstreept. Küng's proefschrift ging over de rechtvaardigingsleer. Hij wist dus waar hij het over had. Hans Küng bracht zijn waardering voor Luther's werk onder woorden op een internationale conferentie van de Gereformeerde Wereld-

bond in Genève, de stad van Calvijn en nu het hoofdkwartier van de Wereldraad van Kerken.

Een van de opvallende dingen bij dit Lutherjubileum is dat zijn grootheid als theoloog ook steeds meer erkenning heeft gevonden binnen het instituut dat hem in de ban heeft gedaan, de rooms-katholieke kerk. De felle wederzijdse polemieken hebben plaats gemaakt voor rustige bezinning. Het maandblad van de St. Willibrordvereniging, Kosmos en Oekumene, wijdde een nummer aan Luther, dat inzet met een artikel over de "Receptie van het theologisch denken van Luther in de rooms-katholieke kerk". (1983)

Ook bij de 450ste herdenking van de reformatie werd er reeds een opvallende overeenstemming geconstateerd bij protestantse en rooms-katholieke schrijvers over de hoofdstrekking van Luther's reformatorische werk.

Richard Stauffer maakte daarvan de balans op in zijn boek Luther as seen by Catholics (1964). Hij eindigt met het werk van John M. Todd, Martin Luther (1965 Ned. Uitgave). Todd bracht zelfs begrip op voor het feit dat Luther in het heetst van de strijd het pausschap (niet de paus persoonlijk !) typeerde als de zetel van de antichrist, omdat men in het Rome van die tijd volgens Todd toch wel degelijk de zaak van het evangelie saboteerde en tegenwerkte. Van Todd's prachtige boek verscheen in 1965 een nederlandse uitgave.

KRITIEK BLIJFT MOGELIJK EN NOODZAKELIJK.

In dit artikel gaat het ons niet om de hoofdlijn van Luther's werk als reformator en profeet. Met de laatste titel siert bovengenoemde katholieke schrijver Todd hem. In allerlei geschriften is dat al uit de doeken gedaan. Er zijn Lutheranen - volgelingen van Luther - geweest die geprobeerd hebben alles wat Luther zei en deed goed te praten. Kritiek op Luther was in die kringen nauwelijks geoorloofd. Luther was zelf veel bescheidener over zijn eigen betekenis en prestaties. Eén van zijn biografen schrijft dat elke vorm van literaire ijdelheid en eerzucht hem vreemd was. In 1539 nog beweerde hij het niet erg te vinden, als al zijn geschriften verloren zouden gaan.

Luther zou het zelf verraad van de kerngedachte van de reformatie hebben gevonden als zijn volgelingen de onfeilbaarheid van de paus zouden hebben ingeruil voor de onfeilbaarheid van Luther. Daarom is het ook toe te juichen dat erkenning van Luther's blijvende betekenis niet de kritiek tot zwijgen heeft gebracht op Luther's houding tegenover bijvoorbeeld de boerenopstand, de joden en de islam. Wat Luther's houding tegenover de boerenopstand betreft verwijs ik naar het boek van de vroegere voorzitter van het C.N.V. en de vicevoorzitter van de Raad van State, Dr. M. Ruppert.

man's analyse van het beroep van antisemieten op uitlatingen van Luther verwijs ik naar diens boek: De wortelen van het antisemitisme, dat eind 1983 in het Nederlands verscheen. Het is bekend dat Nazi's zich tijdens het Neurenbergproces voor hun daden tegenover de joden (ten onrechte) op Luther beriepen. Minder bekend is dat Luther's houding tegenover de islam en de Turken ook scherpe kritiek heeft uitgelokt. Met die derde zijlijn in Luther's werk houden we ons in dit artikel bezig. We zullen zien dat daarop ontsporingen voorkwamen. Luther heeft zich in twaalf geschriften over de islam en de moslims uitgelaten.

Nu er ruim anderhalf miljoen Turken in Duitsland wonen is het begrijpelijk dat dit onderwerp bij de Luther-herdenkingen niet ontbreekt. Zo heeft de Oostduitse auteur Dr. Rudolf Mann uit Berlin-Brandenburg een indringende studie geschreven over Luthers Stellung zu den Türken. Enkele Turkse organisaties in Duitsland hebben de Duitse kerken publiekelijk uitgenodigd om zich tijdens het Lutherjaar officiëel te distanciëren van enkele voor de moslims grievende uitlatingen die Luther heeft gedaan. Voor zover mij bekend heeft men dat niet gedaan. Het is ook beter dat niet te doen. Luther was een mens van zijn tijd. In sommige opzichten oversteeg hij zijn tijd, in andere niet. Zijn fouten werden grote, omdat iedereen hem voor een groot man hield. Daarom is het beter om rustig afstand te nemen van sommige van de inzichten die achteraf blijken niet juist te zijn geweest. We moeten ons realiseren dat enkele uitlatingen van Luther over de islam en de moslims niet tot zijn "hoofdwerken" behoorden. Maar ze staan daar ook niet los van. Er is, zoals we straks nog zullen zien, duidelijk een onderlinge samenhang tussen zijn visie op jodendom, pausdom en islam.

Op zichzelf onbelangrijke gelegheidsuitspraken van Luther over de Turken, bijvoorbeeld in zijn tafelgesprekken, gingen een eigen leven leiden omdat Luther ze had gedaan. Ze werden daardoor niet vergeten, maar blijvend door latere geslachten geciteerd.

Als Dr. Heiko Oberman, de in Tübingen docerende Nederlandse kerkhistoricus, het nodig acht om te onderzoeken of er wortels van hedendaags anti-semitisme voorkomen bij Luther, moeten we zeker ook proberen te ontdekken of er wortels van hedendaags anti-islamisme bij Luther voorkomen, waarop men zich zou kunnen beroepen. Intussen zijn de betere inzichten over het jodendom voor 6 miljoen Europese joden te laat gekomen. Nu er 6 miljoen moslims in West Europa leven is het niet denkbeeldig dat in tijden van economische crisis sommigen negatieve uitspraken van Luther over de islam en de Turken zullen gebruiken om anti-islamitische gevoelens te doen ontwaken.

Daarom is het goed om ons met Luther's visie op de islam en de moslims bezig te houden en te zien of men zich terecht op Luther kan beroepen om hedendaagse anti-islamitische uitspraken te kunnen rechtvaardigen. Zo'n onderzoek moet onbevooroordeeld zijn. We sluiten dus de mogelijkheid niet uit dat Luther zich ten aanzien van de islam en de moslims (Turken) ernstig heeft vergist.

Op vier aspecten willen we letten.

1. GEEN KRUISTOCHTEN TEGEN DE TURKEN.

In Luther's uitleg van de 95 stellingen (1918) zegt hij bij stelling 5 : *"Vele kerkelijke leiders dromen nu niets anders dan van een oorlog tegen de islam. Ze willen vechten, niet tegen (eigen)ongerechtigheid, maar tegen de gesel waarmee God onze ongerechtigheden wil straffen, omdat we dat zelf niet doen."*

Luther ziet dus in de Turken de straffende hand van God tegen de zonde van de christenheid, zowel van de rooms-katholieken als van de evangelische gezinden. Turken, Tartaren en andere ongelovigen, evenals ziekten, natuurrampen, oorlogen en moorden ziet hij als een gesel en tuchtroede van God. Alleen door boete kan de christen God de roede uit de hand nemen. En passant merkten we al op dat vele christenen deze visie op calamiteiten in de geschiedenis niet zullen kunnen delen. Toch moet toegegeven worden dat Luther's visie op de straffende hand God's Bijbels gefundeerd kan worden, bijv. 2 Kron. 28: 5. Luther roept daarom op tot boete en bekering. De aanval van de Turken is een waarschuwing. God vraagt niet naar kruisen, aflaat, strijden. Hij wil een goed en zedelijk rein leven van de mensen. In die periode overheerst het pastorale moment in Luther's reactie: zijn politieke visie heeft zich nog nauwelijks ontwikkeld. Als sultan Suleiman de Schitterende op 29 augustus 1526 bij Mohacs koning Lodewijk van Hongarije verslaat, ziet Luther het bericht van diens dood als een voorbode van het jongste gericht. Hij wijdt de uitleg van vier psalmen als condoleantie aan Lodewijk's weduwe Maria. Zijn pastorale bedoeling werd echter door Rome zo niet verkeerd begrepen, in ieder geval verkeerd weergegeven. In 1520 geeft Rome n.l. zijn visie als volgt weer: Luther zegt: tegen de Turken vechten betekent tegen God strijden, die onze zonden bezoekt. Luther moet zich dan wel duidelijker uitspreken. Hij wijst de pacifistische prediking af waarin aan de gewone mensen wordt gezegd dat een christen geen wereldlijk zwaard mag dragen. Hij wilde niet de oorlog tegen de Turken afwijzen. Het land moet natuurlijk verdedigd worden tegen elke vijand (heidenen of moslims). Luther richt zich tegen valse motieven achter die oorlog. Die defensieve oorlog mag niet als een heilige oorlog, als een

kruistocht worden aanbevolen met beloften van aflaat en zondenvergeving. De enige grond voor zondenvergeving is Christus' zoendood. Alleen door geloof krijgt men deel aan die vergeving. Je kunt je van God's eis om goed te leven niet loskopen door ten strijde te trekken. Toch gelooft hij dat Duitse soldaten tegen de Turken niet de overwinning kunnen behalen als ze zich niet bekeren. Hij wijt de nederlagen aan gebrek aan trouw aan God. Christen-soldaten die in gehoorzaamheid aan de wettige overheid het land verdedigden konden dit volgens Luther met een goed geweten doen. Luther aarzelt zelfs niet hen die vallen tegen de Turken martelaren te noemen. Krijgsgevangenen moesten proberen trouw te blijven aan hun geloof en evenals de apostelen in gevangenschap door hun moedig en lijdend getuigenis van Christus sommige Turken trachten te bekeren.

Luther sprak zich uit tegen kruistochten. Daarin sloot hij zich aan bij grote islamzendingen uit de Middeleeuwen als Franciscus van Assisië en Raymundus Lullus. Van beiden is bekend dat ze in de moslimwereld het evangelie gingen prediken. Zo zou de paus ook zelf te voet het evangelie moeten gaan prediken aan de Turken en evangelie-dienaren zenden. Erasmus uit Rotterdam liet gelijksoortige geluiden horen. Hij drong ook aan op missiонерing.

Door de militaire overwinning zal de religie en de cultuur van de Turken (met de Perzen de enige moslims die Luther noemt) niet veranderen of verdwijnen. Franciscus en Raymundus wezen de kruistochtenidee af omdat die tegen de geest van het evangelie, de liefde, was. Luther voegt een nieuw element hieraan toe. Hij verduidelijkt zijn standpunt met wat men later zijn 'twee-rijken-leer' zou noemen. In zijn twee-rijken-leer onderscheidt Luther een geestelijk en een wereldlijk regiment. De twee regimenten zijn op elkaar aangewezen. Het rijk van Christus, dat op aarde niet zonder het wereldlijk regiment kan, kan de wereld niet met het evangelie regeren. Zonder het geestelijk regiment gaat het slecht met het wereldlijk regiment. Als het wereldlijk regiment over het geestelijk regiment (de kerk) gaat regeren, worden de gewetens gedwongen. Op grond van dit onderscheid stelt hij dat de verdediging van Europa geen zaak is van de paus. Het pauselijk optreden deed allerlei vorsten bovendien op eigen houtje ten kruistocht trekken, om, aldus Luther, stuk voor stuk door de Turken in de pan te worden gehakt. De pauselijke initiatieven verhinderden goed georganiseerd optreden. Luther protesteerde tegen de leidende rol die de paus in plaats van de keizer speelde in de strijd tegen de Turken. De vorsten moeten het land verdedigen zodat de onderdanen niet door Turken worden geplaagd, weggevoerd, geplunderd, ver-

moord, verkocht, enz. Met deze rolverdeling doorbrak Luther de middeleeuwse visie op zowel keizer als paus. Voortaan kon de keizer zich niet meer aandienen als de opperste beschermheer van het christelijk geloof. In de feitelijke politiek was trouwens deze visie ook al achterhaald, want de grote rivaal van Karel V, Frans I de koning van Frankrijk, spande tegen het Duitse rijk samen met de sultan in Istanbul. Mij is niet bekend of de paus (vanuit zijn kruistochtgedachten) de Franse koning ooit in de ban heeft gedaan vanwege diens samenzwering met de Turken.

De sultan op zijn beurt moedigde de protestanten aan tot opstand tegen de keizer en deed hen schone beloften.

Uiteindelijk lukte het keizer Karel V protestanten en katholieken samen in het geweer te brengen tegen het Turkse gevaar. Omdat de keizer de protestanten nodig had, kreeg het protestantisme zo een kans zich te ontplooiën. De veiligheid van de reformatie was mee afhankelijk van de kracht van de Turkse legers. In onze schoolboeken leren we meestal niet dat toen in 1568 in Nederland de opstand tegen Spanje uitbrak de Spaanse reactie niet meteen kon komen, omdat men daar in hetzelfde jaar met een Moorse, moslimse, opstand te maken kreeg.

2. LUTHER EN DE ISLAM.

Door zijn twee-rijken-leer was Luther in staat om duidelijk te onderscheiden tussen Turken en de islam. Luther had met ernstige beperkingen te maken als het er om ging goede kennis te nemen van de islam. In zijn feitelijke kennis was hij zijn tijdgenoten niet vooruit. Een moslim heeft hij natuurlijk nooit ontmoet. Aanvankelijk denkt hij dat de "papisten" vanwege de oorlogspropaganda de islam zwarter afschilderen dan die is. Luther weet trouwens zelf ook de nodige verhalen te doen over de wrede wijze van oorlogvoering van de Turken. Prof. Oberman heeft Luther's leven getypeerd als beheerst door de tegenstelling God en duivel. Ook achter de islam doemt voor hem de duivel op als een Christus en zijn gemeente vijandige macht. Waarschijnlijk wordt Luther in deze tegenstelling tussen God en duivel mee gestempeld door een middeleeuws wereldbeeld. Enkele middeleeuwse schrijvers zien inderdaad in de islam de zetel van satan. Nu lokaliseert Luther de werking van de satan niet exclusief in de moslim-wereld. Ook in de "christelijke wereld" en zelfs in de kerken, ziet hij de satan aan het werk, zowel kollektief als individueel. De satan als God's tegenspeler komen we eeuwen later nog weer tegen in Goethe's bewerking van de oude Faustlegende. Ook binnen de islam is dit het geval. In het denken van de dichter en denker Muhamad Iqbal (gest.1938)

speelt ook de duivel een grote rol. Bekend is hoe Khomeini de Verenigde Staten aftekent als de "grote satan". Deze donkere achtergrond overschaduwde wel de positieve uitspraken die Luther doet over de islam en de moslims. Luther heeft mijns inziens terecht de mogelijkheid onderkend van een zodanige deformatie en degeneratie van het ware ook op religieus terrein, dat hier slechts gedacht kan worden aan een diabolische verstoring van de orde. Toch moet de vraag worden gesteld of deze diabolische verstoring typerend is voor de islam als zodanig. Voor Luther is slechts één ding beslissend: hun afwijzing van Christus en zijn verlossingswerk. Maar doet men met een dergelijke begrensde kwalifikatie recht aan de intentie van de islam? Krijgt men zo oog voor de eigenlijke bedoeling van de prediking van Mohammed als men God's openbare spreken en handelen zo exclusief op Christus concentreert? In 1947 verscheen een boek van de hand van Philip S. Watson over de theologie van Luther met de titel Let God be God. Niemand minder dan de grote islamkenner bisschop Dr. Kenneth Cragg heeft deze woorden "Let God be God" gebruikt, juist ter typering van de islam, als belijden en getuigen (Sjahāda) van de ene, unieke, levende, uit zichzelf bestaande, barmhartige, en almachtige God. De "God of Justice", zoals Daud Rahbar in één zin de theologie, de leer betreffende God, in de Koran wist te formuleren.

Aangezien Luther hier geen oog voor had, kwam het tot een radikaal-negatieve beoordeling en verwerping van de islam. Deze verwerping is, zoals we zagen, niet alleen theologisch van aard. Ze werd mede bepaald door het Turkse gevaar. De islam als religie moet volgens Luther met geestelijke middelen worden bestreden door een "Gebets- und Geisteskrieg", die moet worden uitgevochten in eigen hart. Luther realiseert zich dat de islam aantrekkelijke kanten heeft. Allerlei islamitische leerstukken zullen ook bij sommige christenen bijval vinden, zoals de loochening van de godheid van Christus, de afwijzing van een getrappt overheidsgezag (bij hen wordt alles door de sultan beslist), hun visie op het huwelijk. Luther wijst zowel de moslim-polygamie als het verplichte celibaat af.

Op de terreinen van religie, politiek en gezinsleven wijken de Turken af van de gezonde leer. Hij waardeert het dat ze hun vrouwen goed onder contrôle houden. Ze leven eenvoudig en niet luxueus.

Christenen kunnen zich tegenover moslims niet beroepen op hun zedelijke superioriteit, waardoor ze het recht zouden hebben de strijd aan te binden met de Turken. De Turken, anderzijds, geloven op grond van hun militaire successen dat hun religie superieur is aan de christelijke. Luther wil graag geloven dat de Turken tegenover elkaar trouw en vriendelijk

zijn en zich beijveren de waarheid te zeggen. Ook is het best mogelijk dat ze daarin de christenen overtreffen. Toch staat het voor hem vast dat de Turken naar de hel gaan, want ze dienen de duivel. Dat blijkt volgens hem uit het feit dat ze godslasterlijk spreken over Christus, de christenen vervolgen en vreselijk huishouden in de veroverde gebieden. Luther weet trouwens dat Duitsers onder gelijke omstandigheden ook de beest uithangen. De Turken hebben geen enkel recht andere landen aan te vallen en te veroveren. Hun volgelingen zijn erger dan die van de Romeinen. Onder de Romeinen werd de kerk slechts nu en dan vervolgd, bij de Turken hoort het tot hun systeem. Luther weet ook van de Turkse tolerantie. De Turk, anders dan de paus, dwong niemand tot overgang naar zijn eigen geloof. Maar die Turkse tolerantie is beperkt. Zo mag men niet tegen Mohammed prediken en heeft men niet het recht openbare vergaderingen te houden. Wat dit laatste punt betreft is Luther verkeerd geïnformeerd. Volgens hem is het onmogelijk een Turk te bekeren. Wel bestaat er gevaar dat christenen bekeerd worden tot de islam. De duivel kan zich voordoen als een prachtige engel des lichts. De islam kan grote indruk maken. Hun priesters en religieuze leiders leven zo ernstig, toegewijd en voorbeeldig dat de priesters en monniken van de paus daarbij vergeleken een belachelijk figuur slaan. De Turken zijn tien keer "kluger und frommer". Sommige Turkse geestelijken kunnen zelfs wonderen verrichten en in religieuze extase raken. De gewone Turkse gelovigen komen zeer vaak naar hun "kerken" (aanhalingstekens van J.S.) waar ze gedisciplineerd, in stilte met prachtige gebaren bidden. Ze drinken geen alcohol en eten en drinken ook niet te veel zoals de Duitsers doen, ze eren hun gezagsdragers. Luther roemt hun vriendelijkheid, waarheidsliefde, eenvoud, trouw, de ernst bij het gebed, de volhardende ascese, (hij bedoelt waarschijnlijk het vasten) en de verwerping van de beeldendienst. Maar ondanks al deze prachtige dingen blijven deze "heiligen" des "Teufels Heiligen", want ze kennen Christus niet ... Het evangelie is tot wet geworden. Alle religie en alle deugd buiten Christus berusten, naar Luther's overtuiging, op "louter schijn". Christenen moeten leren onderscheiden tussen ceremonie, zeden en ritens enerzijds en het geloof als allesbeslissend anderzijds.

In de concentratie op de Christus-belijdenis ligt, volgens Luther, het beste verweer tegen de islam.

3. LUTHER EN DE KORAN.

Luther heeft kosten noch moeite gespaard om beter geïnformeerd te raken over de islam. Hij ergert zich er aan dat men onbekommerd leugens daarover

verspreidt.

Zo heeft hij er voor geijverd om een goede, gedrukte tekst van de Koran te krijgen. Hij wantrouwde sommige middeleeuwse auteurs. Hij verdacht hen er van de islam opzettelijk in donkerder kleuren te hebben getekend dan waar en nodig was. In 1542 krijgt hij een zeer gebrekkige Koran-vertaling in handen. Na lezing komt hij tot de conclusie dat Ricoldus de Monte Cruse, die van ongeveer 1290-1300 in Bagdad woonde, in zijn *Improbatio Alcorani* - weerlegging van de Koran - de zaak niet te donker heeft afgetekend. Ook van dit boek had hij geen oorspronkelijke tekst. Luther zet er zich voor in dat de Koran gedrukt wordt in Bazel. Hij schreef voor deze editie een voorwoord maar die is daarin niet opgenomen. Hij pleitte daarin voor de bestudering van de Koran. Dat is volgens hem de beste manier om zich te wapenen tegen de aantrekkelijke kanten van de islam. Zijn motief was niet godsdienstwetenschappelijk, maar apologetisch, d.w.z. verdediging van het christelijk geloof. De predikanten zouden na lezing in staat zijn hun gemeenteleden tegen de inhoud te waarschuwen. Zijn visie op de islam veranderde niet door het lezen van de Koran. Van zijn twaalfduizend woorden zijn er volgens Luther maar 3000 waar ! Hij was van oordeel dat Mohammed de Koran uit stukken van het Oude en Nieuwe Testament "zusammengeflickt" had. Het geheel wordt bijeen gehouden door de menselijke rede, niet door God's Woord en Geest. In verband daarmee kritiseerde hij ook het leven van de Profeet Mohammed en kwam daarbij in strijd met zijn eigen opvatting dat de dogmatiek en niet wat men over Mohammed beweert de doorslag moet geven, en zet hem op één rij met een serie kettters, onder wie Michael Servet, de loochener van de Drieëenheid.

Hij spreekt van "die afschuwelijke profeet Mohammed".

Karl Barth schreef nog over "das fanatische Geschrei Mohammad's". Dit soort uitlatingen laten zien hoeveel christelijke theologen nog moeten doen om een beter en waarheidsgetrouw beeld te presenteren van het leven en de werken van de Profeet Mohammed. Ook in dit opzicht wist Luther zich niet los te maken van zijn middeleeuwse voorbeelden. Zo beweert hij ten onrechte dat de Koran moslims toestaat zoveel vrouwen te nemen, als ze maar willen. Ook meent hij dat de Koran roven en moorden goedkeurt en de vernietiging van het christendom aanbeveelt.

Zoals gezegd, mede dank zij brieven van Luther, wordt op 11 januari 1543 de gedrukte editie van de Koran vrijgegeven, maar zonder Luther's voorwoord.

Pas in 1913 werd dat voorwoord opnieuw ontdekt. Luther rekende Mohammed met joden en papisten onder de afgodendienaren.

4. LUTHER'S APOCALYPTISCHE VISIE OP DE ISLAM.

Luther was niet de enige die over de Turken schreef. Ook andere tijdgenoten hielden zich met dit onderwerp bezig. Het Ottomaanse rijk was vooral in die tijd een even schrikbaarjagende macht als communistisch Rusland vandaag voor velen.

Luther heeft zich dat ook zo sterk aangetrokken dat hij het besef had dat de Turkse oorlogen een voorteken waren van de eindtijd en de wederkomst van Christus. In die eindtijd ontspootten pausdom, jodendom en islam zich als tegenstanders van de zaak van God en als gevaren voor de nog jonge evangelische beweging. Het zou nog lang duren voor er een betere visie op met name jodendom en islam zou doorbreken in Europa en vooral in Duitsland. Voor het jodendom kwam die betere visie te laat. En voor de islam ? Dat zal mee aan ons liggen !

Door deze opvatting verdiepte Luther zich in die Bijbelboeken die een apocalyptische strekking hebben, en ons in de eindtijd verplaatsen: het tweede deel van Daniël (met name hoofdstuk 7), Ezechiël's profetie over Gog en Magog en het boek Openbaring. Voor Luther staat evenwel vast dat God uiteindelijk over het kwaad zal triomferen, anders zou hij ophouden God te zijn. Luther wist blijkbaar niet dat Gog en Magog ook in de Koran voorkomen. Ook aan moslimse kant kan men nog zulke apocalyptische visies op de geschiedenis tegenkomen ! Te denken valt aan Ali Akbar, Israel and the Prophecies of the Holy Qur'an (Cardiff 1963, 1971⁵).

In de christelijke theologie vormen zulke visies op de islam nog hooguit een zijlijn; te denken valt bij voorbeeld aan M.Baar, Het Westen voor de keuze en Lester Sumrall, Djihaad, De Heilige Oorlog.

Voor meer details over dit aspect verwijs ik naar de bijlage bij dit artikel over Luther's tafelgesprekken. De kruistochten wees Luther af. Maar wel ziet hij de worsteling met de Turken in het licht van de eschatologische eindstrijd. Luther beleefde zijn tijd erg bewust en herkende God's handelen in de geschiedenis van zijn eigen tijd. Hij vindt historici daarom belangrijke leermeesters van de mensheid. Wel zien we hoe riskant het is om bepaalde gebeurtenissen te interpreteren in het licht van de Bijbel. Luther is aan dat gevaar niet ontsnapt.

Samenvattend moeten we zeggen dat Luther op sommige punten met middeleeuwse visies op de islam heeft gebroken, door duidelijk te onderscheiden tussen religie en politiek. Ook zag hij terecht dat kennismaking met de islam christenen dwingt zich rekenschap te geven van eigen geloof. Zijn pogingen om betere

bronnen van de islam te bemachtigen moeten we ook waarderen. Het is alleen jammer dat hij daarin niet slaagde.

Pas door het werk van Goethe (gest. 1832) zou Duitsland kennis maken met een betere visie op de islam.

Wij moeten Luther niet volgen in zijn onjuiste visie.

Visie van moderne moslims op Luther.

Enkele moderne moslims hebben zich over Luther uitgelaten. Onder hen is wel de belangrijkste Sir Sayyid Ahmad Khan. Sir Sayyid (1817 - 1898) was de invloedrijkste 19e eeuwse modernistische moslim denker in Brits India. Sir Sayyid werd niet gehinderd door kennis van wat Luther werkelijk over de islam heeft geschreven ! Volgens Sayyid Ahmad was het de roep van de islam die mannen als Calvijn en Luther er toe bracht het Christendom te zuiveren van zijn "heren en pausen", die zich goddelijk gezag hadden aangematigd. Hij was er van overtuigd dat de hervormingsbeweging die Luther begon was geïnspireerd door zijn lektuur van de Koran en hij citeert enkele belangrijke rooms-katholieke auteurs die Luther er van beschuldigden de zogenaamde islamitische kettters in het christendom te hebben geïntroduceerd. Sayyid Ahmad was er van overtuigd dat, als Luther langer had geleefd, hij ook de leer van de Drieëenheid zou hebben verworpen. De protestantse reformatie is volgens hem de grootste weldaad die de islam aan het christendom heeft bewezen.

Annemarie Schimmel vertelt dat Turkse moslims vertalingen van de Koran in het Turks verdedigen met verwijzing naar Luther's vertaling van de Bijbel in het Duits. Luther's reformatie inspireerde hervormingsbewegingen in het moderne Turkije. Ironie der geschiedenis ?

J.Slomp , Leusden, januari 1984

BIBLIOGRAFIE (algemeen)

TURKIJE TEN TIJDE VAN LUTHER EN DAARNA:

Halil Inalcik, "The headway and decline of the Ottoman Empire" in P.M.Holt e.a. The Cambridge History of Islam I, (1970), 324 - 353

Schimmel, Annemarie, "Islam in Turkey" in A.J.Arberry, Religion and the Middle East II, Cambridge University Press, 1969, 68 - 95.

OVER BIJBELLEZEN VANUIT EEN APOCALYPTISCHE OPTIEK zie men

J.Dijk, Hal Lindsey, Profeet of fantast. Serie Verkenning en bezinning, 1977².

OVER KORAN LEZEN VANUIT EEN APOCALYPTISCHE OPTIEK zie men:

Jongeneel, J.A.B., "De lokkende façade van de westerse cultuur" Kerk en Theologie 37/1, (1980), 22-43. n.a.v. Ali Akbar, Israel and the Prophecies of the Qur'an, Cardiff, 1963, 1971⁵.

BRONNEN.

Bijlefeld, W.A., De islam als na-christelijke religie, Den Haag, 1959, pp.49-52

Bornkamm, H., Luther in der Mitte seines Lebens, Vandenhoeck und Ruprecht, Göttingen, 1979, S. 519 - 576.

Daniel, Norman, Islam and the West. The making of an Image, Edinburgh, 1960.

Grisli, Egil, "Luther and the Turks" I en II, The Muslim World LXIV (1974) 180 - 193.

Khan, Bashir Ahmad, Religious thought of Sayyid Ahmad Khan, Lahore, 1957, p. 130, 131.

Kooiman, W.J., Luther zijn weg en werk, Amsterdam, Ten Have, 1959, "Turken en Joden", pp. 167-172.

Lohse, Bernhard, Martin Luther, Eine Einführung in sein Leben und sein Werk, Beek/München, 1981, 251.

Kündig-Steiner, Werner, Die Türkei, Raum und Mensch, Kultur und Wirtschaft im Gegenwart und Vergangenheit, Tübingen, Erdman, 1974, 1977².

Mann, Rudolf, "Luthers Stellung zu den Türken", in H.Junghans, Leben und Werk Martin Luthers von 1526 bis 1546, Festgabe zu seiner 500. Geburtstag I, S. 647-662, II, 956-966, Göttingen/Berlin, 1983.

Nijenhuis, W., "Luther en de islam", Nederlands Theologisch Tijdschrift, 1979. pp. 195-210.

Segesvary, V., L'Islam et la réforme, Lausanne, 1978.

Watson, Philip, S., Let God be God. An Interpretation of the Theology of Martin Luther, London, Epworth, 1947, 1954³.

Kosmos en Oekumene, 1983, nr.2, "Luther 1483-1983", 39-73.

VERANTWOORDING.

Een korte versie van dit artikel stond in Centraal Weekblad van de Gereformeerde Kerken in Nederland, 7 december 1983, p. 13. Dr.J.Weernekers te Varsseveld, voorheen te Leusden, attendeerde mij op de studies van H.Bornkamm en Rudolf Mann. Waarvoor dank. Ik heb een zeer vrijmoedig gebruik gemaakt van bovengenoemde bronnen.

BIJLAGE:

OPMERKINGEN OVER DE TURKEN EN DE ISLAM IN LUTHER'S TAFELGESPREKKEN.

Luther en zijn vrouw Catharina van Buren hadden altijd een huis vol mensen. Behalve hun eigen zes kinderen woonden ook studenten bij hen in. Sommigen van hen hebben Luther's "Tischreden" (tafelgesprekken) opgetekend. Natuurlijk heeft Luther zelf de publicatie van deze notities nooit goedgekeurd. Toch geven ze een heel levend beeld van deze gesprekken en van de hoofdpersoon. In het achtste deel van Otto Clemen's Luthers Werke treffen we een keuze uit maar liefst 6107 losse uitspraken van Luther aan. Daarvan gaan er 9 van verschillende lengte over de islam en de Turken.

In 1967 - bij de vierhonderdvijftigste viering van de reformatie - waren deze tafelgesprekken praktisch mijn enige directe bron voor een lezing voor Pakistaanse predikanten over Luther en de islam. Later bleek me dat Luther in deze gesprekken wat de Turken en de islam betreft niet afwijkt van wat we elders bij hem lezen. Aangezien in de mij bekende studies over dit onderwerp de Tafelgesprekken nauwelijks geciteerd of behandeld werden, stel ik er prijs op in dit nummer van BEGRIP een stukje eigen onderzoek te verwerken. Ik geef hieronder vertalingen van de Duitse en Latijnse teksten en voorzie die, waar nodig, van enige uitleg en kommentaar. Voor de ijverige lezer die het zou willen opzoeken worden de nummers van de Clemen editie vermeld. Hier en daar heb ik het betoog wat verkort weergegeven.

In november 1531, twee jaar na de Turkse belegering van Wenen, komen we de volgende (Latijnse) lekst tegen (93). Luther tot zijn disgenoten:

"Ik zou wel door de tegenstanders willen worden gedood; mijn dood zou voordeliger voor de Kerk zijn dan mijn leven, zoals Simson stervende ook meer mensen heeft gedood dan levend. (Richteren 16,30). En daarom zou ik niet weigeren onze hertog te volgen in de slagorde tegen de Turk. Als ik zou sneuvelen, zou het volgende verslag over de Turk zijn gedaan: God zou tegen hem zeggen: Hoor Turk, je hebt mij mijn Maarten Luther gedood."

Verwachtte Luther een groot effect van zijn eventuele martelaarsdood? Men kan denken aan Raymundus Lullus die het martelaarschap zocht in Tunis en aan Franciscus van Assisië die bereid was voor zijn geloof door het vuur te gaan tijdens zijn verblijf bij Sultan Malik al Kamil in juli 1219 te Damietta in Egypte.

De volgende (289) uitspraak dateert van 28 juni 1532. De notulator hiervan vermeldt er bij dat Luther aan tafel zat te peinzen, maar toch opmerkte:

"Ik denk wel eens, betreffende de Turken, dat als ik Simson was, ik gauw een eind aan hen zou maken; als ik elke dag duizend Turken zou doden, zouden dat er per jaar 350.000 zijn..."

Uit de volgende zin blijkt dat Luther zelf is geschrokken van deze uitlating:

"Iemand zal dan wel zeggen, Luther, je bent toch nooit een kanon geweest!"

Hij vindt dan ook dat hij daarop maar een Paternoster moet bidden. Ik vermoed dat Luther bedoelde dat hij God voor deze lichtzinnige, ijdele taal om vergeving moest vragen.

Uit dezelfde periode (1532) komen we een gedachte tegen die voor Luther nogal centraal was in de hele controverse met pausdom en islam. Ook hier een mengeling van Latijn en Duits (330):

"Ik ben uitdrukkelijk van mening dat het pausdom de antichrist is en als iemand wil toevoegen "en de Turk dan" - dan zeg ik - de paus is de geest van de antichrist, de Turk de vlees geworden, geïncarneerde antichrist. Beiden helpen ze de wereld uit, de een lichamelijk met het zwaard, de ander geestelijk met de leer."

Een citaat van W.A. Bijlefeld kan hier ter verduidelijking dienen:

"Eerstgenoemde strijdt met geestelijke wapens en is "zielenmoordenaar", laatstgenoemde vecht met het zwaard en doodt de lichamen".

Luther ontdekte in de Bijbel, met name in de meer apocalyptische boeken steunpunten voor zijn bovengenoemde visie op Turk en paus.

Uitspraak 588 dateert uit 1533:

"Ezechiël en het boek Openbaring wijzen er op dat de Turk te gronde zal gaan door het hemels vuur. Dit is een duistere profetie, want het kan ook gebeuren door geestelijk vuur, waardoor de antichrist de paus vergaet; want God, wanneer hij het woord geeft, geeft tegelijkertijd de geest van gebeden en genade. Zo wordt de wereld overwonnen, als die beide, gebed en genade van de partij zijn," enz., enz.

De hier bovenstaande notities komen van student Veit Dietrich.

Hieronder volgen enkele van Lauterbach en Weller.

De eerste over de Turken dateert uit 1537 (no. 3658a). Hierin vergelijkt Luther de successen van het Turkse met die van het Romeinse rijk. Hij komt tot de conclusie dat het Romeinse rijk veel sneller een veel groter gebied beheerste dan het Ottomaanse rijk. De kunst was spoedig al niet meer om het rijk nog groter te maken, maar om wat men had blijvend onder controle te houden.

"Karel V en Suleiman de Schitterende zijn schitterende, maar vergankelijke verschijningen van de rijksgedachte (het imperium), zodat geen van beiden het hele (Romeinse) imperium zullen bezitten. De Turk heeft het nog niet zo ver gebracht als het Romeinse rijk na 50 jaar groei. Dat zal ook niet veranderen, aangezien de wereld naar zijn einde gaat. Christus zal komen, want we hebben geen Schrift meer (om ons verder de weg te wijzen) en de tekenen zelf (van de eindtijd) zijn al onder ons."

Twee thema's worden hier door Luther verbonden: de politieke kracht van de Turken is beperkt door de van God gestelde eindtijd. Het laatste woord (na de Bijbel) is aan de wederkomende Christus zelf.

Lauterbach heeft ook de volgende gedachte in zijn dagboek opgetekend in 1538. Aangezien het een zeer lange passage betreft, geven we alleen de hoofdgedachte weer.

In januari 1538 komen uit Oostenrijk berichten over het Turkse onheil en de schandelijke vlucht van ons leger. Ze hebben kanonnen verloren en 800 man zijn al gevangen afgevoerd naar Constantinopel (nog de oude naam!). Luther ziet hierin een straf voor de zonde.

Maximiliaan (1517-1576) deed het beter in de oorlog tegen de met de Turken verbonden Venetiërs. Luther vermeldt dan dat ook de Perzen dikwijls de Turken hebben verslagen. De Turken zijn blijkbaar niet onoverwinnelijk. Maar wij Duitsers zijn daar te bezopen voor en niet zeker genoeg van ons zelf. Het rijk van de Turken is in 30 jaar groot geworden. Ik hoop dat het snel zal vallen door de jongste dag, want God zal zulk bloedvergieten van zijn christenen niet langer aanzien, want de vijand is een tyran zonder enig mededogen, die arme christenen zonder gevoel afslacht.

Dan volgt een verhaal over een door de Turken omgekochte verrader. De Turk gebruikt wapens, geld en list, wij (Duitsers) slapen diep en hebben onbetrouwbare legerleiders. Luther meent te weten dat de verrader een uit Spanje gevluchte gedoopte jood is, enz. ... (Als dat waar is, is het begrijpelijk want in Spanje hadden zowel de joden als de moslims zeer van de christenen te lijden gehad. Turkije nam gevluchte joden uit Spanje gastvrij op. J.S.)

De opmerkingen van Luther in deze tafelgesprekken laten zien hoe slecht de berichtgeving was in die dagen en hoe emotioneel men ook toen reageerde op voor het besef van Luther en zijn tijdgenoten wereldhistorische gebeurtenis-

sen. Met een titel van een boek van W.Aalders zou men kunnen zeggen dat Luther zich hier de tolk maakt van "de angst van het Westen".

De drie laatste opmerkingen over de Turken in de tafelgesprekken zijn meer theologisch van aard. De eerste (3831) is nog uit het dagboek van Lauterbach. Daniël's profetie is een uitstekende kroniek, zegt Luther.

Op 11 april 1538 heeft Luther veel gesproken over de grootheid en macht van de Turk, wiens rijk door Daniël en het boek Openbaring voorzgd werd, dit zij gezegd opdat de vromen niet door diens (van de Turk) grootheid zouden worden verschrikt. De profetie van Daniël is een fijne kroniek, die haar waarde houdt tot het einde van de wereld omdat ze duidelijk het rijk van de anti-christ en de Turk tot uitdrukking brengt. Want in Openbaring 12 wordt gezegd: "Hij zal oorlogen met de heiligen en hen overwinnen." Dat klinkt als een uitspraak die beter past op de Turk dan op de paus.

Luther probeert dan de tekst "een tijd, tijden en een halve tijd". in zijn eigentijdse geschiedenis in te passen, maar moet toegeven dat dat niet lukt. *"Ik wil het zo graag op de Turken betrekken, die begonnen te regeren sedert de verovering van Constantinopel in 1453, nu 85 jaar geleden."*

Hij laat de oplossing van deze vraag maar aan God over. Luther's motief is hier duidelijk pastoraal. Hij wil vanuit de Schrift de mensen moed inspreken. Behalve in enkele sektarische kringen volgt niemand Luther meer in deze eigentijdse datering en duiding van de apocalyptische boeken. Ik denk wat dit laatste betreft aan een door Dr.A.A.Spijkerboer op 20 september 1983 in Trouw besproken boek van Klaus Gerth, De antichrist komt. Daaraan ontleen ik het volgende citaat:

"Klaus Gerth heeft uit kranten en tijdschriften allerlei materiaal bij elkaar geharkt over atoombommen, olie, de Russen, de Arabieren, Iraël, de paus en in dit verband zo langzamerhand onvermijdelijke kolonel Khaddaffi. Dan slaat hij Daniël, Ezechiël en de Openbaring van Johannes op en zegt dat het allemaal al in de Bijbel staat."

Aan het eind van zijn leven hield Luther zich bezig met de Koran. In aantekeningen van Kasper Heydenreich uit 1542 en 1543 is dat ook te merken. In no. 5386 lezen wij:

"De Turk neemt uit het nieuwe en oude testament wat hem bevalt. De rest bevalt hem helemaal niet. Hij minacht de triniteit, de incarnatie van Christus, zijn lijden, de sacramenten, de absoluties (van de biecht) en het huwelijk. Hij neemt een vrouw wanneer het hem bevalt; wanneer het hem niet bevalt, verstoort hij haar weer. Wat voor huwelijk is dat wel? Daarom zijn er in Turkije alleen maar hoerenkinderen. De Turk zegt dat het na de opwekking van de doden als volgt zal toegaan: Een mooie gedekte maaltijd op al even mooie tafels met goede dranken, het eten bestaat uit kabalen, lamprei. Rondom de tafel staan naakte mooie vrouwen, een lust voor het oog ..."

Luther wist blijkbaar niet dat er ten tijde van Mohammed geen Arabische Bijbelvertaling bestond, waaruit de profeet kon citeren. Dat de verhouding tussen Bijbel en Koran wel iets gecompliceerder is dan hier wordt voorgesteld hoeft geen betoog.

Tegenover deze plaatsen zou men andere kunnen noemen die spreken over de vriendelijkheid, waarheidsliefde, eenvoud, trouw, ernst bij het gebed, de volhardende ascese en de verwerping van de beeldendienst.

"Turken zijn de eerlijkste, wijste en religieuze mensen die er bestaan. Onze religieuzen kunnen, vergeleken met hen, niet in hun schaduw staan".

Maar we moeten wel bedenken dat als Luther zo de Turkse vromen prijst, hij dit doet om goed te laten uitkomen dat het in het christendom uiteindelijk niet gaat om riten, ceremoniën en deugden, maar om het verlossingswerk van Christus.

De laatste uitspraak (5398) die we citeren begint met de woorden:

"Bidt tegen de Turk. Want men kan in ruimer mate zijn hoop vestigen op God dan op vestingwallen. Als iemand de Turken kan tegenhouden dan wel de arme kinderen, die het Onze Vader bidden... Onze verdedigingswal en toeverlaat, de vorsten zullen hem wel ongemoeid laten. Ik zeg het ook tegen de bouwmeesters (die de verdedigingswallen van Wittenberg aanleggen): Beste bouwheren, wat bouwen jullie toch lang, alsof onze hemelse Vader niet het huis bouwt ! Want er staat toch geschreven: Engelen zijn een wal om U heen. (Ps.34,8). Daarom stelt jullie wal niets voor. De beschutting der engelen is een fijne muur en die moet dan ook in het bijzonder de muur zijn voor christenen, geen ridderspoor... Maar het helpt niet. De theologen begrijpen het niet, welaan, dan gaan we er maar vanuit dat de Turk en de Duivel 't lak heeft aan jullie muur. Zelfs als er een ijzeren muur om de stad was zou de Turk het land innemen, met het resultaat dat wij niets te eten zouden hebben en van honger sterven. Want onze God verlaat ons als we zo hoogmoedig zijn ..."

Otto Clemen , wiens editie ik gebruikt heb voor deze uitspraken, biedt slechts een bloemlezing uit de tafelgesprekken. Ik heb niet in een grotere uitgave nageplozen of Clemen. belangrijke uitspraken van Luther over de Turken en de islam terzijde heeft gelaten, maar de bovenstaande teksten geven in ieder geval een impressie van Luther's spontane gedachten over de Turken en de islam. We zagen ook hoe er telkens verbindingslijnen lopen naar de andere grote religieuze en politieke vragen van die tijd die Luther hartstochtelijk bezig hielden.

J.Slomp.

BOEKBESPREKING:

W.A.R.Shadid en P.S. van Koningsveld, Minderheden, hulpverlening en gezondheidszorg, achtergrondinformatie ten behoeve van de zorg voor moslimse migranten, van Gorcum, Assen, 1983, 142 blz. f. 25,-

De grote verdienste van dit boekje is dat het afrekenet met de eenheidsworst van de buitenlander, de Midderrand, de moslim enz., met "exotiserende uitspraken en ongefundeerde generalisaties". De auteurs hebben de wetenschap dienstbaar willen maken aan de praktijk. Ook is empirisch onderzoek verwerkt (waarvan helaas nergens de wetenschappelijke verantwoording vermeld staat) naar de feitelijke ervaringen van hulpverleners en cliënten. De volgende onderwerpen worden achtereenvolgens behandeld: islam en volksgeloof; huwelijk en gezin; cultuurpatronen en gedrag; seksualiteit en reinheid; cultuur, ziekte en genezing; hulpverlener en buitenlandse cliënt in de gezondheidszorg; het medisch onderzoek; de moslimse patient in de intramurale gezondheidszorg. Al is de opzet praktisch, vooral in de drie laatste hoofdstukken, taal en stijl blijven sporen dragen van hun academische auteurs. Soms heeft men de indruk dat theoretische standpunten tussen wetenschappers worden uitgevochten

boven de hoofden van en zonder veel nut voor de hulpverleners. Zo wordt in hfdst.3 een bepaald gebruik van de "in- en outgroep"-theorie afgewezen evenals het hulpverleningsmodel van de Averroës Stichting(A.Eppink). Dit model zou een stereotyp beeld van de Marokkaanse cultuur veronderstellen en te veel het accent leggen op de "cultuurconfrontatie". Een theoretisch alternatief komt echter niet goed uit de verf.

Het boekje is zeer gedocumenteerd (liefst 251 verwijzingen naar bronnen, waarvan 5 arabische onder wie de Egyptische Shaltut een voorkeurpositie inneemt) en verschaft veel nuances en praktische informatie over de achtergrondculturen van onze moslimlandgenoten.

In hoofdstuk 5, met enkele aanvechtbare details (het Boze Oog wordt ten onrechte met de Duivel geïdentificeerd) wordt het Marokkaanse volksgeloof besproken zonder enig verband met de Berbercultuur.

Soms wordt de Koran niet voldoende als eerste bron van wetgeving vermeld bijv. m.b.t. de kleding(66), buitenechtelijk geslachtsverkeer(64) en adoptie (34). In hoofdstuk 8 p.112, had in plaats van naar een Brits naar een Nederlands onderzoek verwezen kunnen worden cf. BEGRIP nr. 60 (Ritueel Slachten) In de uitgebreide bibliografie van 8½ bl. miste ik namen als Tahar Ben Jelloun bij hfdst. 4, Desparmet en Biarnay bij hfdst. 5.

Bij de voorlichtingsinstanties p. 141-42 ontbreken de 3 kerkelijke islamsecretariaten van de r.k.kerk, de gereformeerde kerken en de Ned.Herv.Kerk. De eerste twee bestaan al resp. 10 en 8 jaar.

Ondanks deze kleinere schoonheidsfoutjes blijft het boekje warm aan te bevelen aan artsen, verpleegkundige en maatschappelijke hulpverleners.

P.Reesink.

KORTE BERICHTEN.

1. Op 19 maart 1984 start een TELEAC-cursus "Turken, Marokkanen, Nederlanders". Doel is het verbeteren van de communicatie tussen Nederlandse (beroepsmatige of vrijwillige) dienstverleners en Turken en Marokkanen. De cursus bestaat uit 12 televisielessen, 14 radiolessen en een cursuspakket. Inlichtingen: Stichting Teleac, postbus 2414, 3500 GK Utrecht.
2. De Konferentie van Europese Kerken (K.E.K.116 kerken uit Oost en West) organiseert van 5 tot 10 maart in St.Pölten (Oostenrijk) haar tweede pan-europese islamconsultatie met als thema "Getuigen van God in een geseculariseerd Europa." De schrijver van dit nummer van BEGRIP is als

secretaris van de islamcommissie van de K.E.K. nauw betrokken bij de voorbereiding en uitvoering van deze bijeenkomst, waar BEGRIP goed vertegenwoordigd is (G.Speelman, J.Slomp, P.Reesink).

3. De Vereniging Midden Oosten en Islam organiseert in Nijmegen op 25 mei een studie- en discussiedag over eigen taal- en cultuuronderwijs aan kinderen van Marokkaanse en Turkse werknemers in Nederland.

CORRECTIE:

BEGRIIP nr 67 p.18 onder 4 : 200 £ (en niet f. 200,-)

TURKSE HUMOR.

HIJ ZOU MIJ HEBBEN GEWURGD:

Nasreddin Hodja kreeg op zekere dag een uitnodiging om de avond bij zijn collega's door te brengen. Toen het tijd werd om naar bed te gaan begeleidde men hem naar zijn slaapkamer. Daar wilde hij de voor hem gereed gelegde slaapmuts opzetten, maar deze was te groot en te wijd. Hij kwam hem tot op de hals en onze hodja stikte er bijna in. Toen pakte hij zijn zakdoek, maakte er een knoop in, deed hem om de slaapmuts, deze zo halverend. De volgende morgen ontwaarde hem de heer des huizes in deze vreemde uitrusting. - Hodja, wat is je nu overkomen ? Je hebt je slaapmuts gewoon gewurgd. - Als ik hem niet had gewurgd, antwoordde Nesreddin Hodja, zou hij mij hebben gewurgd.

REDACTIE VAN BEGRIP:

- P.Reesink : relatieopbouw moslims-christenen, in dienst van Cura Migratorium. Eindredacteur. Luybenstraat 17; 5211 BR Den Bosch.
- Drs.J.Slomp : predikant in algemene dienst van de gereformeerde kerken in Nederland om voorlichting te geven over de ontmoeting met moslims in onze samenleving. P.B. 203, 3830 EA Leusden.
- Mw.G.Speelman : functionaris voor de relaties Christenen-Moslims, vanuit de Ned.Hervormde Kerk. "Kerk en Wereld", Postbus 19, 3970 AA, Driebergen, Tel.: 03438 - 12241.
- J.Th.Rijk : Secretaris van het R.K.Vreemdelingenpastoraat. Luybenstraat 17 5211 BR. 's Hertogenbosch.
- P.Backx : Pastor, Effenseweg 1; 4838 BA Breda. Tel.: 076 - 132825.
- Buitenlandse Correspondente: Gerda Versteegden-Rouached, Comité Culturel, Mahdia, Tunesië.
- Abonnementen en administratie: Br.A. de Laat, Luybenstraat 17, Den Bosch.